

УДК 94(477):341.485(=411.16)“1941/1944”
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-2-4>

Юлія РУДЕНКО,
orcid.org/0000-0002-2276-199X
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Київського кооперативного інституту бізнесу і права
(Київ, Україна) riznuk_julia@ukr.net

ЗДІЙСНЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ГОЛОКОСТУ НА ЗОЛОТОНІЩИНІ

У статті проаналізовано заходи окупаційної влади, спрямовані на позбавлення єврейського населення громадянських прав. З'ясовано, що до євреїв застосовували дискримінаційні заходи, які базувалися на національних та релігійних ознаках. Нацисти з перших днів окупації створювали ідеологічне та нормативно-правове підґрунтя для реалізації політики знищення євреїв. В умовах Голокосту євреї опинилися у безвихідному становищі, яке позбавляло їх можливості чинити опір і зберегати життя. Окупаційна влада систематично виключала євреїв із суспільного життя, прагнувши принизити їхню людську гідність і нав'язати суспільству їхню меншовартість. Заходи окупантів були спрямовані на підготовку до масового знищення.

Висвітлено процес реалізації нацистами остаточного вирішення єврейського питання на Золотоніщині. Встановлено, що Голокост у цьому регіоні характеризувався відсутністю депортацій до таборів смерті за межі району, проведенням масових розстрілів у ярах поблизу місць проживання, браком організованого опору, відкритістю злочинних дій окупантів та масштабністю акцій тотального знищення. Єврейське населення перебувало в особливому соціально-правовому становищі, піддаючись дискримінації та репресіям з боку каральних органів. Окупанти прагнули ліквідувати не лише євреїв, а й будь-які свідчення організованого геноциду та пам'ять про нього. Масові страти проводилися швидко, безкарно.

Визначено форми опору єврейського населення окупаційній політиці. Встановлено, що багато євреїв вдавалися до прихованої щоденної боротьби проти нацистів та їхніх посібників. Окремі з них уникали реєстрації, переховувалися, тікали до сіл чи лісів, дотримувалися національно-релігійних традицій, здійснювали саботаж або лише імітували виконання примусової праці. Деякі приховували розпізнавальні знаки, уникали місць збору, тікали під час розстрілів або брали до рук зброю. Найрадикальнішою формою опору були втечі з колон під час транспортування до місць страти. Водночас українське населення також сприяло протистоянню нацистському режиму, ризикуючи життям, переховуючи євреїв, надаючи їм допомогу та ділячись останніми ресурсами.

Ключові слова: Золотоніщина, Голокост, єврейське населення, окупаційна влада, опір.

Yuliia RUDENKO,
orcid.org/0000-0002-2276-199X
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social Sciences and Humanities
Kyiv Cooperative Institute of Business and Law
(Kyiv, Ukraine) riznuk_julia@ukr.net

IMPLEMENTATION OF NAZI HOLOCAUST POLICY IN ZOLOTONOSHA REGION

The article analyzes the measures taken by the occupying authorities aimed at depriving the Jewish population of civil rights. It was found that discriminatory measures were applied to Jews based on national and religious characteristics. From the first days of occupation, the Nazis created an ideological and legal framework for the implementation of the policy of extermination of Jews. During the Holocaust, Jews found themselves in a hopeless situation, deprived of the opportunity to resist and preserve their lives. The occupying authorities systematically excluded Jews from public life, seeking to humiliate their human dignity and impose the idea of their inferiority on society. The measures taken by the occupiers were aimed at preparing for mass extermination.

The article highlights the process of the Nazis' implementation of the Final Solution to the Jewish Question in Zolotonosha region. It was established that the Holocaust in this region was characterized by the absence of deportations to death camps outside the district, the conduct of mass shootings in ravines near places of residence, the lack of organized resistance, the openness of the occupiers' criminal actions, and the scale of total destruction operations. The Jewish population was in a special socio-legal position, subjected to discrimination and repression by punitive bodies. The occupiers sought to eliminate not only the Jews but also any evidence of organized genocide and memory of it. Mass executions were carried out quickly, with impunity.

The forms of resistance of the Jewish population to the occupation policy were identified. It was found that many Jews resorted to covert daily struggle against the Nazis and their accomplices. Some avoided registration, hid, fled to villages or forests, adhered to national and religious traditions, engaged in sabotage, or only imitated forced labor. Some hid identifying marks, avoided gathering places, fled during shootings, or took up arms. The most radical form of resistance was escapes from columns during transportation to execution sites. At the same time, the Ukrainian population also contributed to the resistance against the Nazi regime, risking their lives by hiding Jews, providing them with assistance, and sharing their last resources.

Key words: *Zolotonosha region, Holocaust, Jewish population, occupying authorities, resistance.*

Постановка проблеми. Історія Золотоніщини сповнена численних трагічних і болісних подій, серед яких особливе місце займає Голокост. У роки нацистського Голокосту було знищено мільйони людей, зокрема здійснювалися систематичні переслідування та винищення єврейського народу. Символом цих жахливих злочинів на українських землях став Бабин Яр, де загинули тисячі безневинних жертв. Проте такі місця скорботи є майже в кожному куточку України. На Золотоніщині трагічним символом Голокосту є урочище Ярки поблизу Струнківки. Голокост, що забрав життя третини єврейського народу та багатьох представників інших національних меншин, залишається нагадуванням про небезпеку, яку несуть ненависть, фанатизм, расизм і упередження.

Аналіз досліджень. Джерельна база дослідження складається з документів Державного архіву Черкаської області, фондів Золотоніського та Чорнобаївського краєзнавчих музеїв, спогадів очевидців, збірників документів. Критичний аналіз і співставлення цих джерел дозволяють вирішувати поставлені завдання дослідження та досягти мети. Аналіз історіографії показує, що комплексного дослідження, присвяченого Голокосту на Золотоніщині, до цього часу не проводилося. Увага дослідників зосереджувалася лише на окремих епізодах, які розкривали певні аспекти цієї проблематики. Праці дослідників О. Гончаренка, Р. Круцика допомагають вивчити різні точки зору на явища, що розглядаються. Значною мірою наше дослідження спирається на праці Г. Голиша, Т. Клименко, М. Пономаренка, Ю. Руденко, які висвітлюють як загальні аспекти проблеми, так і її окремі сторони.

Мета статті – проаналізувати форми і методи здійснення Голокосту на Золотоніщині в роки Другої світової війни, визначити його особливості.

Виклад основного матеріалу. *Заходи окупаційної влади щодо позбавлення єврейського населення громадянських прав.* Після встановлення нацистської окупаційної влади на Золотоніщині, як і на всій території України, був запроваджений так званий «новий порядок» – жорсткий режим, спрямований на підкорення та колонізацію захоплених земель.

Відразу після окупації регіону нацистська влада почала створювати нормативно-правову базу для знищення єврейського населення, яке оголошувалося політичним і расовим ворогом Третього рейху. Їхні дії мали ідеологічне обґрунтування. У документах Державного архіву Черкаської області серед списків загиблих часто згадуються характерні єврейські прізвища та імена, хоча їхня національна приналежність не завжди вказувалася (Клименко).

На території сучасної Черкащини діяли оперативна команда 5 та зондеркоманда 4б, що входили до складу айнзацгрупи Ц, оскільки особового складу поліції безпеки та СД було недостатньо (Гончаренко, 2013: 141). Нацисти регулярно видавали накази й розпорядження, що стосувалися єврейського населення. Практично всі ключові документи, які регулювали життя на окупованих територіях, містили положення про євреїв. Уже з перших днів окупації євреїв визначили як «неарійців», що автоматично позбавляло їх навіть обмежених прав, які залишалися у місцевого населення (Гончаренко, 2013: 143). У своїх офіційних документах нацисти використовували давню назву для євреїв – «жиди». Це відповідало тогочасній практиці, оскільки з 1930-х рр. слово «єврей» втратило свій офіційний статус і набуло образливого значення.

Одним із перших заходів нацистської окупаційної влади, що підкреслював особливий статус євреїв, стала їхня обов'язкова реєстрація та ідентифікація. Мешканці, які не встигли або не бажали евакуюватися, були зобов'язані пройти реєстрацію (ДАЧО. Ф. Р-534. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3–9).

Євреїв примусили носити спеціальні розпізнавальні знаки – білі пов'язки з жовтою шестикутною зіркою на правій руці нижче ліктя, що мало на меті їх виокремлення із загалу.

Додатково євреїв обмежили у пересуванні. У зимові місяці 1942 р. райхскомісар України Е. Кох запровадив для них єдину комендантську годину з 19⁰⁰ до 6³⁰ (Гончаренко, 2013: 148–149). Також було обмежено час відвідування євреями базарів, дозволивши їм здійснювати покупки лише після 12⁰⁰ год. дня. Згодом їм повністю забо-

ронили брати участь у торговельних операціях. Згідно з наказами, євреї втратили право керувати ремісничими чи торговельними закладами, продавати коштовності, меблі та інше майно українцям. Українцям, у свою чергу, заборонялося купувати або привласнювати єврейське майно. Євреїв також позбавили доступу до магазинів, готелів, їдалень, базарів, парків, скверів та інших громадських місць.

Окупаційна влада ввела загальну трудову повинність для єврейського населення. Їх примушували виконувати важкі роботи, а пропуски без довідки від лікаря суворо каралися. Крім того, єврейське населення зобов'язали сплачувати податки, розміри яких визначалися місцевою владою (Клименко).

Окрім економічного гноблення, окупаційна влада жорстко обмежувала особисті права єврейського населення. Було заборонено будь-які приватні контакти між українцями та євреями, а також вхід українців до гетто. Шлюби між євреями та неєвреями були категорично заборонені. Євреям також забороняли здійснювати релігійні обряди, що супроводжувалося систематичним руйнуванням молитовних будинків і синагог. Про безправний статус єврейського населення свідчать розпорядження черкаської поліції, згідно з якими за вбивство одного працівника нацистської влади каралися розстрілом 50 євреїв і 10 комуністів, а за спалення будівлі – 100 євреїв і 20 комуністів (Круцик).

Окупаційна адміністрація також жорстко попереджала українців про відповідальність за надання допомоги євреям. Відповідно до наказів німецької влади, за переховування євреїв або контакти з партизанами винних карали розстрілом без суду прямо на місці (Гончаренко, 2013: 152).

Остаточне вирішення єврейського питання на Золотоніщині. Розстріли єврейського населення розпочалися з перших днів окупації згідно «Указу про комісарів», виданого 7 липня 1941 р. За цим документом вбивали єврейську інтелігенцію та євреїв чоловічої статі. У серпні 1941 р. А. Гітлер та Г. Геринг особисто підписали наказ про абсолютне знищення євреїв, які проживали на території СРСР. З цього часу євреїв почали знищувати незалежно від віку і статі (Пономаренко, 1991: 86).

На той час Золотоноша була значною мірою єврейським містом. Євреї були найчисленнішою національністю після українців. Діяли підприємства, які вважалися єврейськими (Руденко, 2018: 237).

22 листопада 1941 р. нацистський каральний загін під керівництвом начальника гестапо майора

Клауса, начальника польової жандармерії лейтенанта Рейнекке, командира військ СС штурмбанфюрера Баусфранца та начальника поліції Золотоніської округи фельдфебеля В. Каланчука здійснив жорстоку акцію проти єврейського населення (Голиш, 2020: 32).

Напередодні розстрілу німецьке командування дало вказівку єврейському населенню 22 листопада 1941 р., о 9 год. ранку, з усіма цінностями, грошми, кращим одягом з'явитися до приміщення гестапо для евакуації в м. Кременчук. Цього ж дня по всіх вулицях міста було розміщено загони поліцаїв, які проводили комплексні обшуки квартир, в яких проживало єврейське населення, та в сусідніх будинках. Євреїв, які, поховалися в льохах, підвалах, ямах, окопах, поліцаї витягували і приводили в задалегідь визначене місце.

Гестапівці конфіскували у своїх жертв все принесене ними майно. Євреїв повели у північно-східну частину міста – Струнківку. Там, на відстані трьох кілометрів від міста, у глибокому яру, було вбито понад 3500 осіб, у тому числі старих, жінок, дітей. Перед розстрілом нацисти розмістили групу поліцаїв навколо жертв, а самі знущалися над єврейським населенням, виривали дітей з рук матерів і живими кидали в яму, били палицями, цькували собаками (Голиш, 2020: 32).

Добре пам'ятав той день М. Саранча. Йому батько доручив піти до діда по косу. На Струнківці назустріч йшла колона знайомих йому людей: продавець магазину, працівник заводу. Він помітив, що всі вони євреї. Попередньо чув, що всіх їх відправляють у Палестину, але той шлях вів лише в урочище Ярки. Між людьми йшов і його товариш М. Корженевський, тож М. Саранча приєднався до свого друга. В кінці колони їхали вози, на яких сиділи люди з інвалідністю, діти, старі та немічні. Випадково один із поліцаїв викинув М. Саранчу з колони, яка прямувала до провалля. Через деякий час там розпочалися розстріли усіх тих, що з ними разом ішли через Струнківку. Мирне населення роздягали, становили біля ями і стріляли. Все це тривало до пізнього вечора. Згідно дитячих спогадів М. Саранчі, каральну операцію проводили поліцаї під контролем нацистів (Саранча: 3–4).

Крики та стогони приречених на смерть людей було чути на значній відстані. Очевидець подій, мешканець м. Золотоноші В. Куць, згадував: «У листопаді 1941 р. я зі свого двору бачив, як німці разом із поліцаями гнали мирне населення за місто. З-під ударів лунали розпачливі крики дорослих і дітей. Їх вели до кручі, де згодом розстрілювали. Під час розстрілів було чути, як діти благали: «Мама, тато, врятуйте нас!» – але гітле-

рівці ігнорували ці крики, холоднокрівно розстрілюючи матерів і дітей. Після розстрілів я бачив, як німці вивозили з міста одяг і цінні речі жертв. Через три дні, відвідавши місце розстрілу, я побачив розкидані советські гроші, фотографії, дитячі шапочки та інші речі» (Куць: 3–6).

Тим євреям, які вдалися до евакуації, – вдалося вижити. В артілі «Червоний перевізник» м. Золотоноша працював візником, тобто таким собі кінним таксі, Я. Шкляр – батько героїні наступної розповіді. На щастя, гірка доля, яка спіткала кілька тисяч золотоніських євреїв, сім'ю Я. Шкляра оминула. Чутки про те, що чинять нацисти з низькосортним, як вони казали, населенням, долетіли до Золотоноші швидше, аніж загарбники сюди увійшли. Я. Шкляр спішно поскладав на свій візок пожитки, забрав сім'ю і рушив кіньми на схід. Довіз дружину з матір'ю та двох своїх дівчат-близнят Марію і Віру до Воронежа, посадив на товарняк, що прямував у Середню Азію, і попрощався з ними. А сам повернувся додому, бо мав іти на війну (Власенко: 4).

«Це був серпень 1941 р. – пригадує М. Шкляр. У нас майже нічого не було. Мама заробляла на прожиття тим, що підбирала на полі бавовну. Вона була хвора на серце, тому не могла виконати план. Отож ми з Вірою до школи не ходили, а цілий день були з матір'ю на полі, збирали бавовну. Так і жили – бідні, але рідні. У 1944 р. до нас приїхав тато. Він уже повернувся з війни. Контужений, на милицях, дуже слабкий. Але живий. Чи варто казати як ми зраділи? У рідному місті нас зустріли руїни. Та наша хата вціліла... Я дізналася, що багато людей загинуло. Серед них і були знайомі нашої родини. Їх пам'ять вшановували на зібраннях єврейської общини» (Власенко, 2014: 4).

Серед тих, кого розстріляли в яру під Золотоношею, були і рідні Л. Радзинського. Сам Л. Радзинський того не бачив, бо він із післявоєнного покоління, але знає із розповідей рідних та очевидців. Прадід Л. Радзинського Лейба мав 9 дітей. За тих часів бути євреєм вважалося непрестижним, тому всі вони згодом мали різне по батькові: Львович, Леонтійович, а Лейбовичем мало хто залишився. У 1941 р. німці Лейбу розстріляли просто біля дому. Причепилися: «Жид, давай кожух!» А прадід кожуха не виніс, за що і поплатився життям. Дід Леоніда умовив свою родину не евакуюватися, думав, що звичайних робітників нацисти не чіпатимуть. І гірко помилився. Уся сім'я – дружина, шестеро дітей і він сам – були вбиті в тому ж яру на краю Золотоноші. Більше того – він умовив не евакуюватися і свою сестру, теж багатодітну, їх спіткала така ж страшна смерть. Усього із родини

Радзинських розстріляно більше 10 осіб (Радзинський: 5–6).

Цінну інформацію Золотоноському краєзнавчому музею надав мешканець м. Золотоноші, учасник війни та колишній керівник міської спілки ветеранів В. Орда. У період від початку війни до 1943 р. він разом із родиною проживав у с. Велика Бурімка і став свідком розстрілу єврейських сімей. У лютому 1942 р. німці стратили молоду єврейську жінку С. Чемеринську, яка працювала акушеркою у місцевій лікарні, а також її двох дітей – немовля та п'ятирічну дівчину. Тоді ж вбили ще двох єврейських дітей – А. Москалець (4 роки) та В. Москалець (3 роки) (Орда: 6).

За свідченнями В. Орди, у червні 1942 р. тут були знищені ще дві єврейські родини. Розстріляли сім'ю Бишевських: Леоніда, його сестру Софію, дружину Дар'ю і дітей Розу (7 років), Володимира (5 років), Валерія (3 роки). Сім'ю Кушнір – Марфу та дітей Валентину (6 років), Юрія (4 роки), вбили за те, що їх чоловік та батько був комуністом, а за національністю – євреєм. Серед розстріляних були і однокласники В. Орди Ізя і Льова Буклери, Моне Каневський (Орда: 7–8).

У краєзнавчому музеї смт Чорнобай (нині Золотоноський район) збереглися спогади про те, що 28 вересня 1941 р. було розстріляно німцями єврейську сім'ю Мінциківських. Їх вивели з лікарні в зарослі бузку і наказали батькові копати могилу. Мати і троє дітей були розстріляні на місці. Батька відвели до соснового лісу, де також вбили. Селяни довго не могли прийти до тями після цього жахливого злочину (Артеменко: 3–4).

23 вересня 1943 р. м. Золотоношу було визволено від нацистів. У 1944 р. в місті діяла комісія, яка досліджувала всі злочини, скоєні нацистами.

Форми опору єврейського населення окупаційній політиці. Незважаючи на жорстокість нацистського законодавства, спрямованого на переслідування євреїв, вони намагалися вижити в цих нелюдських умовах, всупереч не лише волі окупантів, а й байдужості чи ворожості оточуючих. На думку історика Яд Вашем, професора Бар-Іланського університету Д. Міхмана терміни «опір» та «протистояння» мають відмінне значення. Термін «протистояння» трактується як активні дії, спрямовані на самозбереження, що протиставляються бездіяльності та покірності. Це поняття включає опір владі та охоплює різні аспекти: економічний, релігійний, культурний і організаційний. У контексті трагедії Голокосту термін «опір» зазвичай використовується для позначення збройних дій (Єврейський опір, 2004: 109). Нацисти запровадили жорстку систему колектив-

ної відповідальності та заручників, що ускладнювало можливість активного опору і підпільної діяльності.

Однак багато людей брали участь у непомітній щоденній боротьбі з нацистами та їх посібниками, і навіть діти відмовлялися підкорятися німецьким законам.

Історик Н. Блюменталь вважає, що «спротив – це опозиція кожному ворожому акту неприятеля в усіх сферах його дій... Під спротивом я розумію не лише фізичні дії, а й духовну та моральну позицію, яку євреї демонстрували під нацистською окупацією» (Єврейський опір, 2004: 109).

Звіти айнзацгруп описують основні форми спротиву з боку євреїв. Серед них: саботаж, імітація виконання роботи, приховування розпізнавальних знаків, переховування, уникнення ідентифікації, відмова від реєстрації, втечі або ігнорування наказів про явку на місце збору.

Найрадикальнішим актом опору було втеча під час перевезення до місця страти або втеча з колони. Багато євреїв порушували накази про реєстрацію, що допомогло їм вижити. Це був один з шляхів порятунку. Багато з них переховувалися у віддалених хуторах і селах, блукали лісами в пошуках їжі та безпеки. Втікачі часто змінювали місця перебування, ховалися в стогах сіна або занедбаних будівлях. Найпоширенішими були спроби втекти з місця розстрілу: люди вистрибували з поїздів і машин, вибиралися з могил після завершення розстрілу, деякі стрибали в рови або ями, аби уникнути пострілів, інші були поранені, але вижили під тілами мертвих.

Серед 35–40 млн українців знайшлося чимало інтелігентів, селян та міщан, які, ризикуючи життям, надавали притулок сотням і тисячам євреїв, хоча такі випадки були швидше винятками, ніж нормою.

Серед жителів Золотоноші були такі, хто ризикуючи життям, рятували євреїв. Так були врятовані М. Пилявський, О. Імельфарб, Л. Сендеров, М. Колінько (Наш рідний край, 1993: 126).

Більшість українців співчували трагічній долі євреїв, проте не наважувалися надавати їм допомогу, оскільки за часів нацистської окупації це каралося смертю. Водночас кожен випадок допомоги був справжнім проявом мужності та героїзму. Серед жителів м. Золотоноша були ті, хто рятував євреїв, за що їх можна справедливо назвати праведниками. Наприклад, О. Олександрова разом із сім'єю на Куличівському хуторі (с. Новодмитрівка) прихистила молоду єврейку, яка втікала від війни із заходу України (Брагінський: 13).

Золотонісці пам'ятають історію порятунку М. Пилявського, який до війни обіймав посаду директора Золотоніського комунального підприємства. Його врятувала медична сестра лікарні, яка пізніше стала його дружиною (Рашковський: 5).

Відома історія порятунку Н.-А. Левіна, який до війни проживав з родиною в м. Золотоноші, працюючи дипкур'єром. Коли розпочалася війна, вони не встигли евакуюватися. У перші дні німецької окупації їхню родину, яка складалася з дружини, дочки Белли, сестри Софії, брата Мотика, як і інші єврейські сім'ї, було заарештовано та розстріляно. Н.-А. Левіну вдалося втекти, його переховувала сім'я Овчаренків. Згодом чоловік М. Овчаренко загинув на фронті, тож вони одружилися, мали сім спільних дітей (Власенко, 2014: 4).

Аналізуючи випадки порятунку євреїв, можна відзначити роль української поліції. Під час розстрілу євреїв у м. Золотоноша одним з врятованих завдяки допомозі поліцейя став М. Корженевський.

Євреї Золотоніщини поруч з українцями визволяли країну від нацистів. Багато з них відзначені урядовими нагородами за мужність і героїзм: О. Альтман, Н. Альтман, Є. Богуславський, В. Брагінський, Я. Брагінський, С. Букшпун, С. Відіборський, Т. Возлинський, Б. Бершкінбейн, А. Гімельфарб, Ш. Куперман, М. Ласовський, Н.-А. Левін, С. Львовський, Л. Радзинський (Голиш, 2020: 33).

Висновки. Проаналізувавши наявну джерельну та літературну базу, можна зробити висновки, що нацисти з перших днів окупації обґрунтували свої злочинні дії ідеологією та приступили до формування нормативно-правових основ для знищення євреїв. Щодо єврейського населення застосовувалася політика переслідування, терору, дискримінації, їх позбавляли прав громадян за національними ознаками, релігійною приналежністю. Отже, євреї опинилися в ситуації, яка не дозволяла їм активно протистояти нацистам і зберегти своє життя. Вони були деморалізовані безнадійністю свого становища та втратою родичів і близьких. Військово-адміністративний апарат Третього рейху розробив систему заходів для ліквідації євреїв. Своїми наказами і розпорядженнями нацисти виключали євреїв із соціального середовища. Запровадження обмежень було спрямоване на приниження людської гідності євреїв і переконання населення, що вони належать до нижчої категорії людей. Основною метою таких заходів було підготовка до їхнього майбутнього знищення.

Особливостями Голокосту на Золотоніщині була відсутність гетто, трудових таборів, таборів смерті. Розстріли відбувалися в природних

ярах, найближчих до місць проживання, зокрема на околицях міста. Масового опору єврейського населення розстрілам не було. Нацисти діяли відкрито, каральні акції характеризувались масовістю. У розстрілах брали участь каральні органи, колаборанти. Загортання тіл жертв розстрілів у ярах було спробою знищити будь-які свідчення організованого геноциду та стерти пам'ять про нього. Євреїв знищували швидко та безкарно.

Попри переслідування і масове винищення, єврейське населення знаходило сили для опору, ведучи непомітну щоденну боротьбу проти нацис-

тів та їх посібників. Навіть діти брали участь у цьому спротиві, відмовляючись підкорятися нацистським законам. Основними формами протистояння євреїв були саботаж, імітація виконання роботи, приховування розпізнавальних знаків, переховування, уникнення ідентифікації, реєстрації, втечі. Найрадикальнішим способом опору ставала втеча під час транспортування до місця страти або безпосередньо з колони. Серед жителів Золотоніщини знаходилися сміливці, які, ризикуючи власним життям, переховували та надавали притулок євреям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артеменко В. Спогади. *Чорнобаївський краєзнавчий музей*. Ф. 2668. Док. 119. С. 1–4.
2. Брагинський В. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. 23 с.
3. Власенко Н. Восени 1941-го в Золотоноші тривали розстріли. *Вісник Золотоніщини*. 2014. № 23. С. 4.
4. Голиш Г. Документи. Спогади. Статті. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Черкаси : Відлуння-плюс, 2020. С. 32–33.
5. Гончаренко О. Нацистська політика щодо євреїв. *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)*: збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів / Керівник проекту : О. Воронкіна, упорядники : В. Мельниченко, Т. Клименко, Г. Голиш. Черкаси : Ветрикаль, 2013. С. 141–154.
6. Державний архів Черкаської області. Ф. Р-534. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3–9.
7. Єврейський опір в Україні в період Голокосту. Збірник наукових статей / ред. М. Тяглий. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», 2004. 376 с.
8. Круцик Р. Українсько-єврейські відносини, історія і сучасність. URL: <http://www.memorial.kiev.ua/statti/1196-ukrajinsko-jevrejski-vidnosny-istorija-i-suchasnist.html> (дата звернення: 29.11.2024)
9. Клименко Т. Злодіяння нацистського окупаційного режиму на Черкащині (за документами Державного архіву Черкаської області). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Klymenko_Tetiana/Zlodiannia_natsyistkoho_okupatsiinoho_rezhymu_na_Cherkaschyni (дата звернення: 18.12.2024)
10. Куць В. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. 9 с.
11. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини / Упоряд. А. Кузьмінський, Г. Суховершко, В. Чудновський. Київ : Молодь, 1993. 368 с.
12. Орда В. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. 12 с.
13. Пономаренко М. Золотоніщина. Черкаси : Редакційно-видавничий відділ облпреси, 1991. 180 с.
14. Радзинський Л. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. 6 с.
15. Рашковський П. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. 7 с.
16. Руденко Ю. Єврейське населення міста Золотоноша: втрати і здобутки. *Матеріали XIII Міжнародного наукового семінару «Євреї Лівобережної України. Історія та культура»* (м. Чернігів, 22 березня 2018 р.). Чернігів, 2018. С. 237–247.
17. Саранча М. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. 4 с.

REFERENCES

1. Artemenko V. Spohady [Memories]. *Chornobaivskiy kraieznavchyy muzei*. F. 2668. Dok. 119. S. 1–4. [in Ukrainian].
2. Brahinskyi V. Spohady [Memories]. *Zolotoniskyy kraieznavchyy muzei*. 23 s. [in Ukrainian].
3. Vlasenko N. (2014) Voseny 1941-ho v Zolotonoshi tryvaly rozstrily [In the autumn of 1941, executions continued in Zolotonosha]. *Visnyk Zolotonishchyny*. № 23. S. 4. [in Ukrainian].
4. Holysh H. (2020) Dokumenty. Spohady. Statti. Zolotonishchyna v roky Velykoi Vitchyznianoj viiny 1941–1945 rr. [Documents. Memoirs. Articles. Zolotonishchyna During the Years of the Great Patriotic War 1941–1945]. Cherkasy : Vidlunnia-plus. S. 32–33. [in Ukrainian].
5. Honcharenko O. (2013) Natsyistka polityka shchodo yevreiv [Nazi policy towards Jews.]. *Ne pidlihaie zabuttii: natsyistkyy okupatsiinyi rezhym na Cherkashchyni (1941–1944)*: zbirnyk naukovykh statei, dokumentiv, materialiv ta spohadiv / Kerivnyk proektu : O. Voronkina, uporiadnyky : V. Melnychenko, T. Klymenko, H. Holysh. Cherkasy : Vetrykal. S. 141–154. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti [State Archive of the Cherkasy Region]. F. R-534. Op. 1. Spr. 3. Ark. 3–9. [in Ukrainian].
7. Ievreyskyy opir v Ukraini v period Holokostu (2004) [Jewish Resistance in Ukraine during the Holocaust]. Zbirnyk naukovykh statei / red. M. Tiahlyi. Dnipropetrovsk : Tsentr «Tkuma». 376 s. [in Ukrainian].
8. Krutsyk R. Ukrainsko-yevreyski vidnosyny, istoriia i suchasnist [Ukrainian-Jewish Relations, History and Modernity]. URL: <http://www.memorial.kiev.ua/statti/1196-ukrajinsko-jevrejski-vidnosny-istorija-i-suchasnist.html> (data zvernennia: 29.11.2024). [in Ukrainian].

9. Klymenko T. Zlodiannia natsystskoho okupatsiinoho rezhymu na Cherkashchyni (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Cherkaskoi oblasti) [The Atrocities of the Nazi Occupation Regime in the Cherkasy Region (Based on Documents from the State Archive of the Cherkasy Region)]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Klymenko_Tetiana/Zlodiannia_natsystskoho_okupatsiinoho_rezhymu_na_Cherkaschyni (data zverennia: 18.12.2024). [in Ukrainian].
10. Kuts V. Spohady [Memories]. *Zolotoniskyi kraieznavchyi muzei*. 9 s. [in Ukrainian].
11. Nash ridnyi krai (1993) [Our Native Land]. Khrestomatiia z istorii Cherkashchyny / Uporiad. A. Kuzminskyi, H. Sukhovershko, V. Chudnovskyi. Kyiv : Molod. 368 s. [in Ukrainian].
12. Orda V. Spohady [Memories]. *Zolotoniskyi kraieznavchyi muzei*. 12 s. [in Ukrainian].
13. Ponomarenko M. (1991) Zolotonishchyna [Zolotonishchyna]. Cherkasy : Redaktsiino-vydavnychi viddil oblpresy. 180 s. [in Ukrainian].
14. Radzynskyi L. Spohady [Memories]. *Zolotoniskyi kraieznavchyi muzei*. 6 s. [in Ukrainian].
15. Rashkovskyi P. Spohady [Memories]. *Zolotoniskyi kraieznavchyi muzei*. 7 s. [in Ukrainian].
16. Rudenko Yu. (2018) Yevreiske naseleattia mista Zolotonosha: vtraty i zdotuky [Jewish Population of the City of Zolotonosha: Losses and Achievements]. *Materialy XIII Mizhnarodnoho naukovooho seminaru «Ievrei Livoberezhnoi Ukrainy. Istorii ta kultura»* (m. Chernihiv, 22 bereznia 2018 r.). Chernihiv. S. 237–247. [in Ukrainian].
17. Sarancha M. Spohady [Memories]. *Zolotoniskyi kraieznavchyi muzei*. 4 s. [in Ukrainian].